

J. KAROSAS

I. KANTO KOPERNIKIŠKAS POSŪKIS IR PRAKTINIO PROTO PROBLEMA

I. Kantui socialinio pažinimo klausimai iškyla, ieškant būdų išvengti tų prieštarų bei sunkumų, su kuriais susidūrė mechanistinio determinizmo koncepcija, laikanti protą gamtos mechanikos produktu. Tarti, kad žmogaus dvasingumas yra toks produktas — tolygu pripažinti, jog žmogus visais savo gyvenimo aspektais yra pinte įpintas į gamtos priešasčių ir pasekmių grandinę, kurioje pradingsta visas žmogaus subjektyvumas, jo valia ir kūrybiškumas. Žodžiu, žmogus ištirpsta gamtoje.

Kraštutinis objektyvizmas, implikuotas mechanistinio determinizmo koncepcijoje, priveda prie tokių išvadų, kurios sunkiai derinasi tiek su faktišku, empiriškai patiriamu pramoninės visuomenės kūrimosi epochos pažinimo statusu, tiek ir su to meto filosofijos socialinėmis praktinėmis orientacijomis.

Naujųjų amžių ir Šviečiamojo laikotarpio filosofija vadovaujasi nuomone, kad pažinimas yra tiesos ieškojimas bei netiesos atmetimas. Kitaip tariant, čia pripažįstama, kad pažinime yra implikuotas ir tam tikras vertinimas. Tačiau pastarasis niekaip negali būti sutaikomas su griežto priešastingumo samprata, pagal kurią tiesa ir netiesa, kaip to paties gamtinio determinuotumo produktai, yra lygiaverčiai dydžiai. Nežiūrint to, ypač Šviečiamojo laikotarpio filosofijoje keliamas teisingos bei protingos, pagal žmogaus prigimtį organizuotos visuomenės idealas, kuris ir puikuoja visi buržuazinių revoliucijų vėliavose. Šitai rodo tam tikrą filosofijos prieštarumą, jos turinio dvilypumą, kuriam esant teorinė nuostata kertasi su socialine praktine. Aiškus dalykas, kad tokia būklė negali būti ilgalaikė: filosofija turi taip modifikuotis, kad išvengdama prieštaravimo įteisintų tai, kas egzistuoja istoriškai susiklosčiusioje tikrovėje. Ieškoti naujų kelių, išvedančių filosofiją už kraštutinai objektyvistinės tikrovės pagavos gimdomų prieštaravimų bei sunkumų, susijusių pirmiausia su socialinės tikrovės teorine žiūra, ir imasi I. Kantas, atsižvelgdamas tiek į D. Hiūmo pradėtą teorinio proto galimybių aiškinimą, bet atsisakydamas jo skepticizmo, tiek ir apskritai į Šviečiamojo laikotarpio laimėjimus bei nesėkmes. Spręsdamas šitokią epochos iškeltą uždavinį, I. Kantas pasiekia tokių rezultatų, kurie jau išeina už

tradicinių racionalistinio mąstymo rėmų ir atveria galimybę naujai formuluoti socialinio pažinimo problemą.

Nepasitenkindamas aiškinimų būkle, I. Kantas kelia uždavinį kritiškai įvertinti proto galimybes, nustatyti, „ką ir kiek intelektas ir protas gali pažinti, nepriklausomai nuo bet kokio patyrimo“¹. Atsižvelgdamas į tai, kad visi gausūs filosofijos bandymai aiškinti pažinimą, paremti nuostata, jog mūsų žinios turi prisiderinti prie tikrovės objektų, ne tik nedavė atsakymo į klausimą, iš kur mūsų mąstymas įgyja visuotinumą, bet ir įrodė pažinimo kraštutinai objektyvistinio aiškinimo nepakankamumą. I. Kantas siūlo problemą spresti iš kito galo — pripažinti, kad objektai, tikrovė apskritai turi derintis prie mūsų mąstymo ir pažinimo, pajėgaus sukurti tokius teorinius modelius, kurie neturi tiesioginio ekvivalento tikrovėje.

Pratęsdamas to meto filosofijos tradiciją, I. Kantas pripažįsta, kad pažinimas prasideda nuo empirinio patyrimo, kuriame išoriniai objektai sužadina mūsų pojūčius bei sukelia tam tikrus vaizdinius, tuo pat metu inspiruodami proto veiklą. Tačiau, kita vertus, sako I. Kantas, ta aplinkybė, kad pažinimas prasideda empiriniu patyrimu, visiškai nereiškia, kad jis visas gali būti suvestas vien į tokį patyrimą. Patyrimas pats savaime negali suteikti pažinimui visuotinumą bei būtinumą prasmės, be kurios mūsų žinios neturi pažintinės galios. Konstatavus šį faktą, daroma išvada, kad pažinimo visuotinumą yra šalia empirinio patyrimo — jis aprioriškai glūdi žmogaus protė. Neegzistuoja toks gamtos mokslas, kuris, turėdamas visuotinumą pobūdį, būtų vien patyriminės, o ne apriorinės kilmės. Pažinimas I. Kantui yra empirinio patyrimo ir apriorinio proto veiklos lydinys, savotiška jutiminio patyrimo ir ikipatyrinio proto sintezė. Pažintinėje veikloje protas (intelektas) įneša į netvarkingą ir nepaprastai margą atskirų gamtos reiškinių sritį visuotinumą bei būtinumą, suvienydamas gamtos reiškinius ir sukurdamas tam tikrą jų tvarką. Pažintinės proto galios aiškinimą arba grynojo proto kritiką I. Kantas užbaigia išvada, kad pažinime protas kuria tikrovės paveikslą — jis čia tam tikru būdu rikiuoja bei reguliuoja tikrovę, diktuoja jai tam tikrą turinį, o ne atvirkščiai, kaip buvo tariama mechanistinio determinizmo koncepcijoje. Šią savo filosofijos išvadą I. Kantas prilygina N. Koperniko atradimui gamtotyroje.

Pažinimo sferoje nei protas, nei jutimai neturi savarankiškos pažintinės galios — jie ją įgauna tik susiliedami ir sintetizuodamiesi. Vadinasi, čia protas nėra laisvas ir turi tam tikru mastu skaitytis su gamtiniu, empiriškai patiriamu būtinumu — šiuo atveju protas nėra grynas arba visiškai autonomiškas. Tai liečia ir gamtos, ir žmonių visuomenės gyvenimo pažinimą. Žmonių gyvenimas, kuriam būdingas pirmiausia valingumas, irgi turi tokį aspektą, kurio atžvilgiu galimas gamtamokslinis pažinimas, t. y. empiriškumą bei protą sintetizuojanči teorinė žiūra. „<...> kiekvieno žmogaus valia yra empirinio pobūdžio, kuris yra ne

¹ Kantas I. Grynojo proto kritika.— V., 1982.— P. 32.

kas kita, kaip tam tikras jo proto priežastingumas, kiek protas savo veiksmams reiškinyje atskleidžia taisyklę, iš kurios galima išvelti proto pagrindus ir jo veiksmus pagal jų pobūdį bei laipsnį ir spręsti apie subjektyvius jo valios principus. Kadangi pats šis empirinis pobūdis turi būti išvestas iš reiškinių, kaip iš padarinių, ir iš jų taisyklės, kurią pateikia patyrimas, tai visi žmogaus poelgiai reiškinyje apibrėžti jo empirinio pobūdžio ir kitų talkininkaujančių priežasčių pagal gamtos tvarką; ir jei mes galėtume iki galo iširti visus žmogaus valios reiškinius, tai nebūtų nė vieno žmogaus poelgio, kurio mes negalėtume tikrai numatyti ir pažinti kaip būtino, remdamiesi už jį aukštesnėmis sąlygomis. Vadinasi, šio empirinio pobūdžio atžvilgiu laisvės nėra <...>"².

Taigi visas gryno arba teorinio proto apžvelgiamas tikrovės regionas — ir gamta, ir visuomenė — yra ribojamas empirinio patyrimo varžtų ir, negalėdamas iš jų ištrūkti, jis neina toliau reiškinių (fenomenų) mintinės pagavos. Daiktų savaime pasaulis jam nepasiekiamas. Užpatyriminis daiktų savaime (Ding an sich, noumenų) pasaulis teoriniam protui yra uždrausta zona. „Kokie daiktai galėtų būti patys savaime ir nepriklausomai nuo bet kokio mūsų jausmo imlumo — tai mums lieka visiškai nežinoma. Nežinome nieko, išskyrus mums savitą jų suvokimo būdą, kuris, be to, nebūtinai kiekvienai būtybei, nors ir turi būti būdingas kiekvienam žmogui“³. Būtent reiškinių pažinimo sferoje ir koncentruojasi teorinio proto jėga bei reikšmingumas, o ten, kur prasideda daiktų savaime viešpatija, teorinio proto galia pasibaigia. Pasaulis pažįstamas tik tiek, kiek jis sužmoginamas, t. y. tiek, kiek jis jau yra reiškinys. Nepriklausomai nuo to, kiek jis yra sužmogintas, o vadinasi, ir pažintas, visą laiką išlieka teoriniam protui neprieinamas Ding an sich likutis, anapus — žmogiška būtis. Tiesa, pasaulio sužmoginimo laipsnis kiek pastūmėja mūsų pažinimo ribą į priekį, bet negali jos visiškai įveikti. Pažinimas yra begalinis ir todėl negalima tokia jo būseną, kurioje daiktai savaime susilietę su reiškiniais, t. y. išnyktų daikto ir reiškinio antinomija.

Bet I. Kantas, kaip pažinimo galios praktinio suklestėjimo epochos vaikas, nesustoja ties šitokia pakankamai skeptiškai skambančia išvada. Jis eina toliau ir ieško būdų, kurie išvestų už juslinės tikrovės ribų ir nuvestų į daiktų savaime regioną. Kelią į antijuslinę tikrovę jam turi nutiesti praktinė filosofija, grynasis praktinis protas, arba, šiandienine terminologija šnekant, vertybinis protas. Teorinių pažinimo galimybių besąlygiškas apribojimas reiškinių pasauliu, gimdantis I. Kanto transcendentalinės filosofijos antinomiškumą, inspiruoja jo praktinės filosofijos atsiradimą⁴, kuris tuo pat metu yra gamtinės ir socialinės realybės takoskyra.

² Ten pat.— P. 397.

³ Ten pat.— P. 88.

⁴ Kalbėdamas apie esminį I. Kanto filosofijos prieštaravimą — teorinio proto pastangas nustatyti ne tik tai, kas jam pasiekama, bet ir tai, kas jam nepasiekama, A. Lozuraitis rašo: „Šį prieštaravimą Kantas mėgina pašalinti, įvesdamas į savo filosofiją daug

I. Kanto posūkis nuo teorinės filosofijos į praktinę — ne jo teorinės filosofijos esminių principų išdavystė, o ieškojimas tokių tikrovės teorinės pagavos būdų, kurie leistų implikuoti žmogiškąją šitos pagavos aspektą. I. Kantas nė kiek neabejoja teorinio proto, su kuriuo buvo augte suaugusi to meto gamtotyra, autoritetu. Bet jis negali vien šituo pasitenkinti, nes teorinis protas, kai jis atsigręžia į žmonių gyvenimo regioną, įtraukdamas jį į griežtai determinuotą gamtos ryšių grandinę, atima iš šio regiono visa, kas žmogiška. Todėl I. Kantas ir imasi reabilituoti žmogų už mokslui prieinamo regiono — negamtinės žmogaus prigimties, t. y. daiktų savaime, o ne reiškinių sferoje. Kitaip tariant, I. Kantas nori sužmoginti visuomeninę realybę, kuri praktiškai buvo anaipol nežmogiška bei pakankamai prieštaringa. Realizuojant šį uždavinį, lieka tik vienas kelias — pasukti į grynos minties viešpatiją, t. y. visiškai išgryninti protą, nepaliekant jame jokių sąlyčio taškų su empiriškai patiriama tikrove. Šiuo atžvilgiu I. Kanto posūkis nuo teorinės filosofijos į praktinę nei labai netikėtas, nei labai radikalus: abiem atvejais protas konstruoja tikrovę. Tik pirmuoju atveju jis yra kažkiek susijęs su empirija, o antruoju — protas visiškai grynas, pats iš savęs kuriantis valingą žmogiškąją tikrovę. „Protas, kaip sugebėjimas teikti principus, nustato visų sielos galių interesą, o savo paties interesą nustato jis pats. Jo spekuliatyviojo taikymo interesas yra pažinti objektą iki pat aukščiausių apriorinių principų; jo praktinio taikymo interesus — determinuoti valią galutinio ir viso tikslo atžvilgiu“⁵.

Susumuodamas savo teorinės filosofijos rezultatus, nurodantius kritinio teorinio proto galimybes, I. Kantas pabrėžia, kad protas, kuriam prieinami tik reiškiniai, apsiriboja reiškinių (noumenų) konstatavimu ir neturi jokių šansų ką nors žinoti apie tai, kas nėra reiškinys. Praktinis protas eina toliau — į užpatyriminę sritį, bet eina jau visai kitu keliu negu teorinis protas: šis kelias — ne pažintinis (konstatuojamasis), o normatyvinis (vertybinis), kuris galimas tik valingai veikiančių būtybių — žmonių gyvenimo regione.

Gamtinė realybė, kurios būtiną ir visuotiną tvarką kuria teorinis protas, pažindamas reiškinius, yra priežastinio ryšio sklaidos laukas, kuriame viskas vyksta pagal gamtos dėsnių diktuojamas taisykles. Tuo tarpu protingų būtybių — žmonių gyvenimo realybė, su kuria suaugęs praktinis protas, yra pirmiausia teleologinių valios aktų realizavimosi regionas, kurio tvarkos taisyklės — praktinio proto dėsniai — nurodo ne tai, kas vyksta, o tai, kas privalo vykti. „Gamtos pažinime to, kas vyksta, principai (pavyzdžiui, veiksmo ir atoveikio lygybės perduodant judėjimą principas) kartu yra gamtos dėsniai, nes ten proto taikymas — teorinis ir sąlygotas objekto pobūdžio. Praktiniame pažinime, t. y. tokiaime, ku-

platesnį postulatą — praktinę filosofiją (praktinio proto kritiką), kuri nurodo kelią į užjautiminį daiktų savyje pasaulį. Šia prasme Kanto grynojo proto kritika nėra visiškai uždara ir savarankiška jo filosofijos dalis <...>“ (Problemos.— V., 1972.— Nr. 1(9).— P. 19).

⁵ Kantas I. Praktinio proto kritika.— V., 1978.— P. 143.

ris turi reikalą tik su valios determinantais, pagrindiniai teiginiai, kuriuos sau susikuriame, dar nėra dėsniai, kuriems neišvengiamai paklūstama, nes protas praktinėje srityje turi reikalą su objektu, būtent su sugebėjimu norėti, prie kurio savito pobūdžio taisyklė gali įvairiai prisiderinti" ⁶.

Atskirdamas teorinio proto ir praktinio proto dėsnius, I. Kantas pabrėžia ypatingą žmonių gyvenimo statusą: žmogaus, kaip protingos būtybės, gyvenimas yra kitokios prigimties negu gamtos. Žmonės patys kuria savo gyvenimą ir todėl jis susiklosto istoriškai. Įžengdami į žmonių gyvenimo regioną, mes įžengiame ne į esamybės ir su ja susijusio gamtinio būtinumo, o į privalėjimo sritį, kurią produkuoja absoliučiai laisvas žmogaus dvasingumas. „Privalėjimas išreiškia tam tikrą būtinumo ir ryšio su pagrindais atmainą, niekur kitur visoje gamtoje nepasitaikančią. Intelktas gamtoje gali pažinti tik tai, kas joje yra arba buvo, arba bus. Neįmanoma, kad joje kas nors turėtų būti kitaip, negu iš tikrųjų yra visuose šiuose laiko santykiuose; maža to, privalėjimas visai neturi jokios prasmės, jei turimas galvoje tik gamtos vyksmas. <...> Šis privalėjimas išreiškia galimą veiksmą, kurio motyvas yra ne kas kita, kaip sąvoka, tuo tarpu vien tik gamtinio veiksmo pagrindas visada turi būti reiškinys" ⁷.

Taigi privalėjimo parametro saistomos žmonių gyvenimo sferos esminis požymis — valingas žmogaus sugebėjimas apsispręsti, nepriklausomai nuo bet kokių empirinių sąlygų, t. y. laisvai pasirinkti tą ar kitą apsisprendimo variantą. Vadovaudamasis praktiniu protu, žmogus pats nusistato savo elgesio taisykles bei tikslus, išeidamas už gamtinio determinuotumo poveikio. Šia prasme žmogaus tikslų viešpatija I. Kantui yra laisvės viešpatija, kuri ryškiai skiriasi nuo technologinio pobūdžio pasirinkimo pagal gamtos tvarkos dėsnius.

Priežastingumas, su kuriuo turi reikalą praktinis protas, yra kito tipo negu teorinio proto konstruojamas priežastingumas. Jeigu pastarasis kyla iš gamtinio būtinumo, tai praktinio proto konstruojamas priežastingumas remiasi valia ir yra laisvas. Trumpai tariant, jis yra grynojo proto produktas. Taigi antijuslinių objektų sferoje, kurioje šeiminkauja praktinis protas, mes operuojame ypatingu priežastinių sąlygotumo atveju — priežastingumu iš laisvės — aiškiausia priežastingumo iš gamtinio būtinumo priešingybe. Šiam priežastingumui esant, dorovės dėsnio, kaip grynojo proto konstrukto, sąlygojama žmogaus valia produkuoja tam tikras pasekmes ir, vadinasi, yra jų priežastis, pati iš esmės nebūdama kieno nors pasekmė. Dorovės dėsnio turinį sudaro laisvė, dvasios autonomija: šis dėsnis yra grynojo proto lydinys, neturintis jokių sąlyčio taškų su empiriškuoju objektų pasauliu. Bet koks dorovės, kaip pagrindinio žmogiškosios veiklos pasireiškimo svarto, susilietimas su išorinio pasaulio daiktais ir reiškiniais, lygiai taip pat kaip ir

⁶ Ten pat.— P. 31.

⁷ *Kantas I. Grynojo proto kritika.*— P. 396.

su žmonių norais bei interesais, reiškia perėjimą iš grynojo, praktinio proto sferos į teorinio proto sritį, t. y. priežastingumo iš laisvės principo išdavystę. „Moralės dėsnis yra vienintelis grynosios valios determinantas. O kadangi tai tik formalus dėsnis (būtent jis reikalauja tik maksimos, kaip turinčios visuotinę įstatymų leidimo galią, formos), tai kaip determinantas jis abstrahuojasi nuo bet kokios materijos, taigi nuo bet kokio nors objekto“⁸. Atplėšus dorovės dėsnį — tą kantiškąjį žmogaus tikrai žmogiško elgesio determinantą — nuo bet kokio sąlyčio su empiriškai patiriamais išoriniais objektais, jis neišvengiamai pavirsta formaliu principu bei kategoriniu imperatyvu. Šis principas, I. Kanto vadinamas pagrindiniu praktinio proto dėsniu, turi savarankišką visuotinę galią: jam nereikia kokių nors papildomų sąlygų ar nuorodų, jis yra privalomas ne dėl kokių nors išorinių tikslų, bet dėl savęs paties.

Vadinasi, pagrindinis dėsnis, reguliuojantis žmonių elgesį, nesaistomas jokių išorinių priežasčių — jis paremtas grynai laisva valia, galinčia pradėti priežastinį ryšį ir todėl yra neistorinis. Tai, kas privaloma žmogaus gyvenime, ateina ne iš išorės, o yra vidinis paties žmogaus reikalas — privaloma gimsta grynajame praktiniame prote. Panašiai kaip tai, kas būtina, gimsta teoriniame prote. Valios laisvę laikydamas privalomo žmonių elgesio šaltiniu, I. Kantas, radikalčiai nutraukdamas ryšį su racionalistine naujųjų amžių ir Šviečiamąjo laikotarpio tradicija, atsisako pripažinti laisvės ryšį su būtinumu, o tuo pat metu tikrąjį žmogiškosios realybės pasireiškimą atriboja nuo gamtamokslinio būtinumo. Žmogaus, kaip protingos būtybės, gyvenimas nėra ir negali būti teorinio proto reguliuojamas. Valingas bei tikslingas elgesys negali būti matuojamas pagal gnoseologinius parametrus — tokią išvadą padaro I. Kantas, savo filosofijoje įveddamas praktinio proto matmenį. Ne nuo teorinio proto, kuris tam tikru būdu susijęs su empirine tikrovės pagava, priklauso žmogaus elgesys ir, vadinasi, šito elgesio gimdoma socialinė realybė. Elgesys yra žmogiškas tikrąja žodžio prasme, kai jame pakylama virš juslinės žmogaus prigimties bei jos inspiruojamų motyvų ir imama vadovautis grynojo praktinio proto konstruojamu visuotiniu dorovės principu, sistematizuojančiu žmonių gyvenimo įvairovę tokiu būdu, kad visiškai eksplikuojamas jo konkretus turinys. Žodžiu, žmogaus elgesys tampa socialiai reikšmingas, jis įgauna moralinę vertę tik tuomet, kai žmogus pradeda remtis „ne polinkiais, o pareiga“⁹.

Tik vadovaudamasis grynojo proto produkuojama pareiga, skatinančia žmogų veikti taip, kad jo pasirenkamos elgesio taisyklės turėtų visuotinį privalomumą, žmogus gali išeiti už aklo gamtinio būtinumo ribų ir įžengti į pakankamai savitą socialinį laisvės regioną, kuriame jau jis pats atsako už savo veiksmus ir drauge išsaugo save kaip asmenybę.

Taigi gryno ir, vadinasi, formalaus praktinio proto sukurto pareigos principo pagalba žmogus, pakildamas virš gamtinio būtinumo ir atsi-

⁸ Kantas I. Praktinio proto kritika.— P. 131.

⁹ Kantas I. Dorovės metafizikos pagrindai.— V., 1980.— P. 23.

plėšdamas nuo egoistinių prigimties poreikių įtakos, išsaugo save kaip žmogiškosios giminės atstovą. Tačiau, kita vertus, I. Kantas supranta, kad žmogus yra ir juslinė būtybė, turinti tam tikrus egoistinius norus bei interesus. Būtent todėl praktinio proto reikalavimų, kaip elgesio maksimumų, įsisavinimas yra problematiškas dalykas. Vadovavimasis grynojo proto dėsniais realiame žmogaus gyvenime — daugiau siektinas, negu esamas dalykas. Tiesa, I. Kantas neatima iš filosofijos tam tikrų pretenzijų būti priemone, sujungiančia visuotinius grynojo praktinio proto imperatyvus su subjektyvia atskiro žmogaus valia, tam tikra linkme rikiuojančia jo elgesį.

Tačiau I. Kantui, atrodo, mažiausiai rūpi jo praktinės filosofijos suformuluotų principų realizavimosi klausimai. Jam, kaip filosofui, žymiai svarbiau išryškinti praktinio proto savaiminę galią bei savitumą, negu domėtis praktinėje filosofijoje suformuluotų žmogaus elgesio taisyklių įgyvendinimu. Švietėjiškumo I. Kanto filosofijoje žymiai mažiau negu jo pirmtakų socialinėse doktrinosė. Toks I. Kanto santūrumas tampa visiškai suprantamas, jeigu turėsime omenyje jo požiūrį į praktinį protą ne kaip į pažinimo, o kaip į įsitikinimo dalyką. Valios laisvė ir dorovės dėsnis, kaip imperatyvinė žmogaus elgesio maksima, negali būti teoriškai pagrįsti — praktinio proto būtis yra transcendentiška. Tačiau šita būtis yra tikra. Jos tikrumą patvirtina pats laisvos valios bei dorovės dėsnio realus buvimas, kuris yra kiekvienam žmogui akivaizdus. Vadinasi, tas kelias, kuris žmones veda į užjuslinį daiktų savyje pasaulį, yra ne pažinimo, o visuotinio įsitikinimo kelias. Mes, sako I. Kantas, „iš tikrųjų nesuprantame besąlygiško moralinio imperatyvo praktinio būtinumo, bet juk suvokiame jo nesuvokiamumą, o tai yra viskas, ko iš tiesų galima reikalauti iš filosofijos, kuri principuose prieina net iki žmogaus proto ribų“¹⁰. Bet jeigu grynojo proto postulatai grindžiami tik įsitikinimu, tai visuotinio dorovės dėsnio pavertimas atskiro žmogaus elgesio motyvu turi sutapti su praktinio proto prigimties išaiškinimo uždaviniu, kurį ir sprendžia transcendentinė filosofija, bei su pareigos jausmo perėmumu. Valios intelektualizacija yra pareigos įsisąmoninimo pagrindinė sąlyga. O įsisąmoninę pareigą kaip grynai dvasinį imperatyvą, žmogus įgyja būdą, leidžiantį jam būti dorovingu, nepriklausomai nuo jokių išorinių sąlygų bei aplinkybių.

Žmogus I. Kantui laisvas, bet laisvas ne kaip realios istorinės praktikos subjektas, o kaip transcendentinės valios subjektas. Tai reiškia, kad I. Kantas mano, jog žmogaus savarankiškos kūrybinės galios reabilitacija, jo išplėšimas iš išorinių, stichinių jėgų priespaudos yra išspręstinas teorinėje plotmėje. Šito uždavinio išsprendimas galų gale remiasi vien įsitikinimu, kad žmogaus gera valia pati savo jėgomis gali suponuoti privalomą ir tinkamą žmogaus elgesį. „Kantas nusiramino vien „gera valia“, net jeigu ji visai bevaisė, ir šios geros valios įgyvendini-

¹⁰ Ten pat.— P. 108.

ma, harmoniją tarp jos ir individų poreikių bei poelgių perkėlė į *aną pasaulį*"¹¹. Privalėjimo šaltiniu laikant grynąjį protą, normatyvinis arba praktinis požiūris, kurį I. Kantas besąlygiškai priešino teoriniam požiūriui, yra pakankamai ribotas: būdamas visiškai atplėštas nuo teorinio, jis yra atplėštas ir nuo daiktinės žmogaus veiklos. Šitas požiūris pakimba ore: laisvos valios regione, kuriame I. Kantas įtarpina žmogų, privalėjimo maksimos kildinamos iš gryno moralinio dėsniu. Tačiau pats I. Kantas pripažįsta, kad toks jų kildinimas anaipol neišsprendžia jų visuotinio privalomumo problemos ir todėl sako, jog moralės dėsniš išpareigoja galutiniu žmogaus tikslu laikyti aukščiausią gerį (Dievą). Sunku ir, matyt, neįmanoma socialinėje teorijoje formuluoti tokį visuotinai privalomą, gryną, iš laisvos valios kylantį žmonių elgesio principą, kuris nesiremtų virš konkretaus individo esančiu substancionalumu. Todėl I. Kanto praktinėje filosofijoje Dievo būtis, pasak F. Engelso, yra „degraduota į praktinio proto postulata“¹². Tiesa, I. Kanto filosofijoje šis substancinis likutis nei labai apibrėžtas, nei labai akcentuotas — jis tik laikomas tikru ir nukeltas į iracionalią, teoriškai nepagrindžiamą grynojo proto sferą. Tačiau šiaip ar taip nežemiškai substancinis žmogaus dorovės dėsniu atsparos taškas I. Kanto praktinėje filosofijoje (panašiai kaip ir kritinėje, teorinio proto filosofijoje) egzistuoja, trukdydamas iki galo pripažinti žmogaus laisvos valios autonomiškumą. Laisva žmogaus valia tam tikru mastu lieka viršjuolinės ir nežemiškos būties stichijoje, apie kurią praktinis protas negali pasakyti nieko daugiau, negu tarti, kad ji tikrai egzistuoja. Būtent šiame savo filosofijos taške I. Kantas, kaip nepranokstamas kompromiso meistras, susišaukia su tradiciniu to meto filosofijos racionalizmu, nuo kurio visomis išgalėmis mėgino išsivaduoti, pasukdamas į grynojo praktinio proto platybes.

I. Kanto nepatenkino racionalistiškai orientuotos filosofijos pastangos laikyti žmonių gyvenimą gamtinio (substancinio) būtinumo determinuojamu reiškiniu, t. y. tokiu reiškiniu, kuris egzistuoja šalia kitų reiškinių bei daiktų ir yra valdomas griežtų gamtos tvarkos dėsnių. Pačiame žmoguje, o ne šalia jo yra žmogaus savitumo šaltinis — sugebėjimas laisvai pasirinkti savo elgesio tikslą bei kryptį, t. y. kurti savo istorinę būti, nepriklausomai nuo jokių išorinių siekimų, objektų ar sąlygų. Tokią išvadą padaro I. Kantas, kartu reprezentuodamas naują požiūrį į istorinę tikrovę.

Laisvė I. Kanto praktinėje filosofijoje yra esminis žmogaus ypatin-gumo — jo racionalumo ir istoriškumo rodiklis. Pagal šį rodiklį galima spręsti, kiek žmonijos istorija civilizuota ir išsivadavusi nuo aklos gamtinės priklausomybės. Kitaip tariant, laisvę I. Kantas laiko istorijos vyksmo tikslu ir stimulu. Tiesa, šitas tikslas bei stimulus gimsta ne realioje žmonių istorijoje, o autonomiškame žmogaus prote, savarankiškai produkuojančiame laisvės idėją ir ją atitinkantį visuotinį dorovės dės-

¹¹ *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— V., 1974.— P. 146.

¹² *Marksas K., Engelsas F.* Rinkiniai laišakai.— V., 1983.— P. 448.

nį¹³. Kaip jau minėjome, I. Kanto praktinėje filosofijoje laisvės idėja, kuria grindžiami žmogaus tikslai bei jo elgesys, norom nenorom turi susiliesti su privalomybe, ir dėl to ji susisąaukia su transcendentiniu Dievo vaizdiniu. Bet šiaip ar taip laisvę I. Kanto praktinė filosofija traktuoja pirmiausia kaip autonomišką grynojo proto tvarinį ir todėl kompromisiškumas, sprendžiant laisvės ir būtinumo problemą, šiuo atveju yra pakankamai užmaskuotas. Apie tai bene akivaizdžiausiai byloja kantiškasis būtinumo iš laisvės pripažinimas.

Nepalyginamai aiškiau kompromisiškumas, aiškinant laisvės ir būtinumo problemą, pastebimas, kai I. Kantas imasi svarstyti antropologinius klausimus. Čia pripažįstama, kad konkreti žmonijos istorija plėtojasi tam tikru laiku bei tam tikroje apibrėžtoje vietoje ir todėl laisvės didėjimas nėra vien gryna savarankiškos žmogaus minties sklaida. Laisvės plėtra turi skaitytis su gamtiniu būtinumu, fiksuotu aprioriškame ir dėl to anonimiškame gamtos plane, kurį I. Kantas vadina taipogi ir slaptu gamtos tikslu. Šito slaptos gamtos plano realizavimasis atskirų žmonių siekiuose ir sudaro visuotinius istorijos kontūrus. „Atskiri žmonės ir netgi ištisos tautos mažai galvoja apie tai, kad kai jie, kiekvienas pagal savo išmanymą ir dažnai kenkdamas kitiems, siekia savo asmeninių tikslų, tai, patys to nepastebėdami, eina prie slaptos gamtos tikslo, kaip vedančiosios gijos ir prisideda prie šito tikslo, kuris, netgi jeigu ir taptų žmonėms žinomas, tai mažai juos domintų“¹⁴. Kai tik I. Kantas iššifruoja esminius slaptos gamtos plano bruožus, paaiškėja, kad tai tas pats laisvo žmogaus proto diktuojamas visuomenės organizacijos modelis, kurį jis kėlė savo praktinėje filosofijoje ir kuris neabejotinai sutampa su buržuazinės demokratinės valstybės idealais. Taigi slaptos gamtos plano idėja, vienijanti visus antropologinius I. Kanto samprotavimus, atlieka dvejopą, tarpusavyje persipynusią vertybinę ir teorinę funkciją: ji sudaro bazę tam tikros žmonių visuomenės organizacijos principams kildinti bei jiems sankcionuoti, o kita vertus, leidžia išvelgti konkrečios istorijos margumyne tam tikrą jos dėsningumą, kuris tiesiogiai pasitarnauja taikingos demokratinės valstybės idealų propagavimui. Todėl I. Kantui pakankamai imponuoja jo kritikuojamų racionalistinės šviečiamosios pozicijos filosofų pastangos sukurti teisingos bei protingos visuomenės modelį, atitinkantį gamtos tvarką ir būtinumą. Belineka tik pridurti, kad slaptos gamtos plano arba tikslo vaizdinys, atsiradęs I. Kanto antropologiniuose samprotavimuose, rodo jo pastangas eiti toliau atskiro žmogaus, kaip subjekto, kuriame ištirpdoma socialinė tikrovė, ir ieškoti tokio žmonių visuomenės istorijos aspekto, kuris ski-

¹³ „Šito vystymosi (istorijos vystymosi.— J. K.) tikslą, istorijos prasmę Kantas mato ne joje pačioje, o dorovinėje sąmonėje, etinėje žmogaus esmės refleksijoje; lygiai taip pat, ar iš tikrųjų istorijoje esama dorovinės pažangos, mes galime patirti ne iš istorijos, bet šitai turi prielaidą, *idėją*, kuria vadovaudamiesi prieiname prie istorijos, kartu suteikdami jai prasmę bei tikslingumą <...>“ (Aster E. *Geschichte der Philosophie*.— Stuttgart, 1960.— S. 292—293).

¹⁴ *Кант И. Сочинения в 6-ти томах.*— М., 1966.— Т. 6.— С. 7—8.

riasi nuo atskiro žmogaus gyvenimo bei kuriam būdinga objektyvi tvarka ir, vadinasi, dėsningumas. Matyt, šiuo atžvilgiu I. Kantas siek tiek artimas G. Hėgeliui.

Antropologiniuose samprotavimuose, ieškodamas tam tikrų visuotinių bei objektyvių visuomet subjektyvaus žmonių gyvenimo atsparos taškų, I. Kantas siek tiek priartėja prie sąlyčio su natūralizmu, nuo kurio jis pakankamai ryžtingai siekė atsiriboti savo praktinėje filosofijoje. Tačiau į natūralizmą I. Kantas nesugrįžta: gamta jam lieka daiktas savaime, turintis tokią paslaptį, kurią išpėti gali tik grynasis protas. Žodžiu, ir šiuo atveju I. Kantas lieka ištikimas sau, laikydamas grynąjį protą istoriją konstituojančia jėga bei atvirai deklaruodamas grynojo proto iracionalumą¹⁵. Proto kuriamosios galios regiono išplėtimas neabejotinai byloja apie tai, kad I. Kantas keičia tradicinę filosofijos orientaciją, perkeldamas svorio centrą nuo substancinio daiktiškumo į sužmogintą tikrovę, nuo objekto į subjektą. Šitaip keičiantis filosofinei orientacijai negali išlikti nepakitęs požiūris į patį žmogaus protą: greta teorinio matmens, turėjusio monopoliją visoje ikikantinėje filosofijoje, iškyla naujas netradicinis proto matmuo — praktinis protas, kuris ne tik kad nepriklauso nuo teorinio, bet, būdamas savarankiškas ir sugaunantis daiktų savaime pasaulį, netgi turi tam tikrą prioritetą pastarojo atžvilgiu.

Kaip žinoma, jau Aristotelis atskyrė teorinį ir praktinį protą. Tačiau jis šitai padarė esant visiškai kitokioms istorinėms sąlygoms negu I. Kanto laikais. Todėl teorinio ir praktinio proto atskyrimo rezultatas irgi kitoks. Aristotelis, kaip žymiai vėliau ir Šaftsberis, Ruso bei Hiūmas, praktinį protą sieja su protui išoriško tikslo siekimu, konstatuodamas žmogiškosios praktikos, suprantamos vien kaip dvasinė ir institucinė veikla, įvairovę ir jos tam tikrą nepaklusnumą aukštesniajam — teoriniam protui. Šitokiu minties aktu minėta įvairovė yra įteisinama, laikant žmogų gamtos dalimi. Kadangi to meto visuomenės materialinė daiktinė veikla dar menkai talkino atskiro žmogaus, kaip veiklos subjekto, išskyrimo reikalui, tai toks jo išskyrimas teorijoje yra visiškai suprantamas ir logiškas. Kas kita I. Kanto filosofiją brandinęs laikmetis, kuris, pirmiausia materialinės gamybos sferoje, vis ryškiau rutuliojo individo, kaip savito ir nepakartojamo veikėjo, statusą ir tuo pat metu vis labiau naikino žmonių socialinės įvairovės įteisinimo, remiantis vien jų gamtine prigimtimi, pagrįstumą. Kita vertus, šis laikas ženklus tuo, kad jame toliau didėjo socialinis susvetimėjimas. Būtent dėl šių priežasčių I. Kanto filosofija, kaip bręstančios susvetimėjusios kapitalistinės socialinės būties savimonė, jau fiksuojanti istorinės tikrovės normatyvinės pavovos aspekto specifiką, negali eiti toliau iliuzinio arba apversto visuomeninės būties reflektavimo. Dėl individualaus ir visuotinio intereso

¹⁵ „<...> kiekvienoje racionalistinėje sistemoje esama liekanos, prieš kurią bejėgis pažinimas, kylantis iš proto. Bet tik, beje, Kanto kritinis racionalizmas — atvirai pripažįsta šią faktą“ (*Виндельбанд М. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками.*—С.-Петербург, 1910.—Т. 2.—С. 273).

antagonizmo negalėdama išvelgti istorijos turinio visuomenės materialinės daiktinės veiklos sąlygose, grynojo proto filosofija yra priversta jį kildinti pati iš savęs.

Taigi kaina, kurią I. Kantas užmokėjo už žmonių gyvenimo specifikos ir jo autonomiškumo iškėlimą,— nemaža: praktinis protas uždaromas savyje ir paverčiamas tokia sąmone, kuri neturi jokios gnoseologinės dimensijos. Tokia praktinio proto interpretacija yra iracionalizmo priėgoje. Žmogaus būtis, norėdama atsiplešti nuo gamtos, ištirpsta idealybėje, viršjusliniame ir nežemiškame prote, kuriame blykčioja tam tikras transcendentinis substancinis likutis¹⁶. Taigi pakankamai painūs ir radikalūs I. Kanto filosofijos ieškojimai užsibaigia kompromisu, kuriame, greta blėstančios senosios, natūralistinės, gamtamoksliniu kultu besivadovaujančios orientacijos, iškyla nauja — hoministinė, arba kultūrologinė, tikrovės sužmogintos pagavos bei žmogiškosios tikrovės ypatingumą išreiškianti orientacija, t. y. čia randa vietą ir tradicinė, substanciniais reliktais paremta objektyvistinė žiūra, ir sužmogintas, subjektyvuotas, arba desubstancializuotas, požiūris. Visai logiška, kad tokioje kompromisinėje filosofijoje iškyla dualistinis reiškinių priešpriešinimas daiktui, subjektui — objektui ir, pagaliau, praktinio proto — teoriniam protui bei teleologiškumo — būtinumui.

I. Kanto filosofija savo siekimu išvesti žmogų už gamtinio būtinumo ribų — aiški priešybė naujųjų amžių bei Šviečiamajo laikotarpio filosofijai, kuri stengėsi kuo daugiau įjungti žmogų į griežtą gamtos mechanizmo sistemą. Šiuo atžvilgiu I. Kantas — neabejotinas naujų idėjų socialinio tikrovės regiono pagavoje pradininkas, konstatavęs, kad norint teoriškai reflektuoti visuomenės gyvenimą, negalima tenkintis vien gnoseologine žiūra. Čia būtinas teleologinę žmonių visuomenės prigimtį atitinkantis normatyvinis matmuo, kurio įvedimas kartu yra ir istoriškai sąlygotas teorinės žiūros pripažinimas¹⁷. Tačiau, kita vertus, tas regionas, kuriame I. Kantas įkurdina iš gamtinio būtinumo grandinės išplėstą žmogų, — laisvės sfera — yra proto konstruktas, forma be jokio turinio, vien įsitikinimu paremtas stabas, sukurtas žmogaus ir žmogui. Suprantama, kad toks žmogaus, kaip tikslingai bei valingai kuriančio subjekto, būstas yra labai netvirtas: juk pagrindinis jo konstrukcinis elementas — gnoseologinė idealybė, grynasis protas. Toks, istoriškai žiūrint, buvo

¹⁶ „Ir vis dėlto I. Kantas iki galo neįveikia klasikinio mąstymo paradigmos. Ir ne tik todėl, kad praktinėje filosofijoje jis sugrąžina ankstyvesnę statusą grynajam transcendentui, dievui, ne tik todėl, kad grynasis transcendentas (nors ir tuščias, beprasmis) išlieka kaip *anapus* — žmogiškas daiktas savaime, bet ir dėl to, kad kritinė filosofija išlaiko nekvestijonuojamą objektyviai pažįstančio proto autoritetą, visuotinybės prioritetą atskirybei, esamybės — egzistencijai, o žmogaus būtį ištirpdo transcendentiniame subjekte, t. y. gnoseologinėje idealybėje“ (*Sloteris A. Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas.* — V., 1985. — P. 61—62).

¹⁷ „Kanto „koperniškoji revoliucija“ slėpė savyje teoriją — nors pats Kantas jos niekuomet nerutuliojo, — kuri rodė, kad galimos istorinės žinios, kuomet istorikas ne tik kad nepusisuko nuo savo epochos pažūrų, bet būtent jų laikosi“ (*Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография.* — М., 1980. — С. 59).

pirmas specialiai žmogui gyventi skirtas būstas, nuo kurio rekonstravimo bei perstatinėjimo ir prasidėjo tikrosios pažinimo problemos sprendimo paieškos. Visa vėlesnioji filosofija pakankamai įvairiai sprendė I. Kanto suformuluotą žmonių gyvenimo ypatingumo pagavos problemą, daug ką darydama kitaip negu I. Kantas. Tačiau nė viena kiek solidesnė filosofija šios problemos jau negalėjo ignoruoti.

Apskritai kalbant, tolesnėje filosofijos raidoje I. Kanto iškelta žmogaus gyvenimo bei jos protinės pagavos specifika buvo dvejopai plėtojama. Viena filosofijos orientacija išrutuliojo I. Kanto iracionalizmą, uždarydama socialinį pažinimą siaurame empirijos rate ir paskelbdama visuomeninę tikrovę, kiek ji yra žmonių tikslingumo bei valingumo tvarynys, mokslui neprieinama sritimi. Ši I. Kanto idėjų plėtojimo kryptis, XX a. slenkstyje gavusi aksiologijos vardą, prieina išvadą, kad socialinė teorija galima ne kaip mokslas, o tik kaip gnoseologinio matmens neturinti vertybių teorija. Kita, šiai kryptčiai priešinga interpretacija atsisako I. Kanto iracionalizmo, atmesdama praktinio proto priešpriešinimą teoriniam protui bei reabilituodama mokslinį pažinimą kaip tokią teorinę žiūrą, kuri pajėgi aprėpti ir gamtą, ir visuomenę. Tačiau reabilituojant šitokį pažinimo vieningumą, tenka atsižvelgti į I. Kanto teorinio proto kritiką ir tuos argumentus, kuriais jis įrodė mechanistiškai deterministinės visuotinės proto galios koncepcijos silpnumą. Būtent dėl to čia atrandami nauji keliai, kuriais pažinimas įžengia tiek apskritai į tikrovę, tiek ir į žmonių gyvenimo arba kultūros sritį.